

ERKEN HRİSTİYAN VE BİZANS SANATINDA HÂLE

Serkan SUNAY (*)

Özet

Bu çalışmada erken Hıristiyan ve Bizans sanatındaki tasvirlerdeki figürlerin başı çevresine yapılan tanımlayıcı ve vurgulayıcı nitelikteki halenin ortaya çıkışından başlayarak kullanımı ve gelişimi mevcut sanat eserleri ile açıklanmaktadır. Başlangıçta sadece Hz. İsa için yapılan daire biçimindeki hale formunun zamanla nasıl başkalaştığı, dini ve siyasi karakterler için nasıl tercih edildiği örneklerle ele alınmaktadır. Halenin azizler, peygamberler, martirler ve başış yapanlar için ne zaman ve hangi biçimlerde kullanılmaya başlandığı irdelenmiş ve buradan hareketle halenin sanat eserlerini tarihlendirmede katkı sağlayabileceği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Nimbus, hale, Bizans, sanat*

Nimbus in Early Christian and Byzantine Art

Abstract

In this study, the nimbus which is a term of art history, determinative and significative contour or era around the head of figures in descriptions is explained from its beginning of appearing in early Christian and Byzantine Art according to existing art works. In this article our opinions are expounded about how and when nimbus was changed and developed, while it was only made for Christ with a simple circle form and when nimbus was preferred for the other religious characters like saints, prophets, martyrs and donors so the art historians can use nimbus for determining descriptions and also it can be helpful for dating some of art works.

Key Words: *Nimbus, halo, Byzantine, art*

*) Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi (e-posta: serkansunay@yahoo.com)

Giriş

Hâle veya Bizans Sanatında kullanıldığı haliyle *nimbus*, kelime anlamı bakımından Latince *bulut* demektir (Anonim, 1968: 1178). Sanat tarihi terminolojisinde ise tasvirlerde ilahî veya dünyevî kudrete sahip figürlerin başını kuşatan, tasvirdeki karakterin önemi belirterek diğerlerinden farklılaştırıp vurgulamak amacıyla çeşitli geometrik formlarda yapılmış bir çizgi veya bu çerçevedeki sınırlı bir alan anlamında kullanılmaktadır¹.

Hale, kronolojik olarak düşünüldüğünde Helenistik ve Roma kültürlerinin çok tanrılı mitolojik betimlemelerinde, Asya'nın Budist tasvirlerinde, Hristiyan ikonografisinde, Türk ve İslam sanatında² çeşitli biçimlerde görülmektedir. Bununla birlikte bilimsel bakımdan pek düşünülmeyen hâle ne zaman ortaya çıkmış ve nasıl bir etkileşim ve gelişim safhası geçirmiştir? Bu sorunun cevabı olabilecek düşüncelerimizi bir başka çalışmamıza konu edinerek hâlenin çeşitli coğrafyalardaki farklı inanışlara sahip toplumların kültür ve sanatında nasıl belirdiğini, menşeyini ve nasıl bir sanatsal gelişim gösterdiğini açıklamıştık (Sunay, 2009:225-233).

Bu çalışma elbette, erken Hristiyan ve Bizans sanatındaki hâlenin görüldüğü bütün eserleri topluca değerlendiren ve her biri için detaylı bilgiler aktaran bir çalışma değildir. Burada bilhassa hâlenin zaman içerisindeki değişim ve gelişimine katkı sağlayacak nitelikteki belli başlı eserleri, tercih edilme ve değişim noktalarını tespit etmeyi sağlayacak eserler üzerinden bir değerlendirme yapılmaktadır. Zirâ, oldukça geniş bir zaman diliminde yapılmış ve çok farklı malzeme ve çeşitlilik arz eden bir çok eser incelenerek hazırlanmış çalışmamızda hâlenin biçimine veya kullanıldığı kişilere göre bir düzen veya sistem arayışı olup olmadığının belirlenmesi amaçlanmaktadır. Buradan hareketle hâlenin Erken Hristiyan ve Bizans sanatında kullanımı hakkındaki düşüncelerimiz aktarılacak, tasvirdeki haleye göre sahne tespiti veya tarihlendirilmesi yapılabilir mi? sorularına mevcut eserler ışığında yanıt aranacaktır. Bunun için Hristiyan sanatında hâlenin hangi karakterler için ne zaman kullanılmaya başlandığı, figürlere göre geometrik biçimlerinin nasıl değiştiğini anlamak gerekmektedir. Bu konuda yapılmış Hristiyan sanatı ve ikonografisine yönelik bazı çalışmaların (Didron,1851; Krücke,1905) bu hususa eğilmediği görülmekle birlikte, bir kısmının Hristiyan sanatı ile ilgili genel kitaplarda (Palmer,1859; Cutts, 1893; Lowrie, 1901; Barnes, 1913; Ferguson 1989) bu konuya değinen birkaç cümle, diğerlerinin ise sözlük ve ansiklopedi bilgileri (Mollet, 1883: 487, 488; Sturgis, 1905: 265, 266 ; Weidle, 1971: 323; Carr-Kazhdan, 1991, s. 1487; Murray-Murray, 2004: 243, 244) ile sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır.

1) Nimbusun farklı dillere göre nimbe, halo, disk of sun gibi çeşitli şekillerde pek çok karşılığı bulunmakla birlikte, Türkçeye hale olarak Arapçadan geçmiştir (Bkz., Devellioğlu,1962:378).

2) Türk Sanatında Hale için bkz., Çoruhlu, 1991:577-592. Makalede Orta Asya'da Türk Sanatındaki hale kullanımı üzerinde daha fazla durulmuş olup, Anadolu'daki duruma değinilmemiştir.

Erken Hristiyan ve Bizans Sanatında Hâle

Hâle, Roma döneminde mitolojideki tanrı veya tanrıça figürleriyle³, imparatorlara ait bazı tasvirlerde kullanılmıştır (Murray-Murray, 2004: 243, 244), (Fotoğraf 1,2). Erken Hristiyan sanatında yaygın görülmemekle birlikte, katakomplardaki fresklerde öncü ve arkaik uygulamalar halinde karşımıza çıkmaktadır. Erken Hristiyan döneminde hâle, Roma'nın mitolojik sahnelerindeki benzerleriyle aynı geleneği yansıtmaktadır ve genellikle birer çember veya bazıları farklı renklerde bir veya iki kontur ile sınırlandırılmış yaklaşık çapı tasvirdeki figürün omuz genişliğindeki birer daire biçimindedir (Krücke, 1905: 78), (Fotoğraf 3). Bu devirde büyük ölçüde İsa'ya ait tasvirlerde karşımıza çıkmakla birlikte, diğer figürlerde kullanılmamıştır. Bununla beraber, erken devirin bazı eserlerinde İsa figürüne hâle yapılmadığı da görülmektedir⁴ (Fotoğraf 4-6). Bütün bunlardan 4. ve 5. yüzyıllarda hâle uygulamasında katı bir disiplinin olmadığı ve Roma geleneklerine bağlı kaldığı tespit edilmektedir (Carr-Kazhdan, 1991:1487).

Hâlenin 4. yüzyıl boyunca Hz. İsa tasvirleri yanında imparatorlar için de sıklıkla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hermitaj⁵ Müzesi'ndeki İmparator Büyük Konstantin Madalyonunda, Konstantin'in başı çevresinde hâle açıkça görülebilmektedir (Fotoğraf 7). Buradaki uygulama sadece imparatorun kimliğini vurgulayıcı ve makamına bir gönderme olarak değil aynı zamanda Hristiyan inanışının gelişmesinde beliren adeta dini bir karakter hüviyetinin yansımaları şeklinde yorumlanabilir. Aslında ne derece Hristiyan olduğu bilinmeyen hatta Hristiyanlığı devletin resmi dini olarak kabul etse de, hâlâ pagan geleneklerine ve inançlarına bağlı olduğu iddia edilen bir imparator için bu madalyonda yapılan hâle, aynı zamanda imparatoru, Hristiyanlığı koruyan ve iyi derecede benimsemiş bir dini karakter olarak da ön plana çıkarmaktadır. Bu duruma etki eden bir diğer unsur da İmparator Konstantin'in annesi Helena'dır. Dindar bir Hristiyan olduğu bilinen Helena'nın kutsal topraklara giderek, kutsal haçı ve emanetleri başkente getirdiği bilinmektedir. Böylece imparator aynı zamanda kutsal emanetlere ve kutsal haça sahip bir dini simge haline gelmiştir. Bu gelenek imparator ve oğulları için de devam etmiştir. Tüm Bizans dönemi boyunca da imparatorların ve hatta eşlerinin de daire biçiminde birer hale ile tasvirlendiği izlenebilmektedir.

Bir süre sonra dini tasvirlerde melekler, peygamberler, Hz. Meryem ve havariler için de hâle kullanıldığını görmek mümkündür. Özellikle 5. yüzyıl sonu-6. yüzyıl başından itibaren bu karakterler için hâle tasvirin değişmez bir parçası olmuştur. Castelseprio'daki Mabede Takdim'de Meryem'in, Yusuf'a Müjde'de sahnesinde ise Cebrail figürü için ya-

3) Mazois'in Pompei'deki çalışmalarının bir ürünü halindeki kitabında yer verdiği Small House atriumundaki "Circe ve Ulyses" konulu freskonun yayınlanmış çiziminde, Circe'nin başı çevresinde hale yapıldığı görülmektedir. Bkz., Mazois, 1824: 91-93. Antakya mozaikleri arasında değerlendirilen ve halen Antakya Mozaik Müzesinde sergilenen "Narcissius" mozağinde de figür için bir hale yapılmıştır.

4) Roma St.Priscilla Katakombu Velatio Kubbesi ile Roma Callixtus Katakombu Lucina Kriptası'ndaki "İyi Çoban", Via Latina Katakombundaki "İsa ve Samaryalı Kadın" konulu tasvirlerde İsa'nın başı çevresinde hale yoktur. Bkz., Appell, 1872.

5) The State Hermitage Museum

pılmış hâle İsa haricindeki ilk uygulamalar arasında gösterilebilir (Grabar, 1953: 83, 84), (Fotoğraf 8, 9).

Tasvirlerdeki karakterlerin daire biçimi halelerle vurgulanması bir süre sonra figürlerin kimliği ile ilgili hale gelmeyle başlamıştır. Dini hiyerarşi buna etki eden en önemli unsurdur. İsa'nın, Meryem'in aynı zamanda havarilerin ve imparatorların benzer hâlelerle tasviri hiyerarşik açıdan hoş karşılanmamış olmalıdır. Böylece özellikle Hz. İsa için diğerlerinden farklı bir hale uygulaması belirlemiştir. Örneklerini 5. yüzyıldan itibaren tespit edebildiğimiz tasvirlerde İsa'nın hâlesi haçlı olmaya başlamıştır. Çok çeşitli malzeme üzerine işlenmiş tasvirlerde bunu açıkça görebilmekteyiz. Bunlardan başlıcaları arasında Dijon Müzesi'ndeki İsa ve Havarilerin Komünyonu sahnesini yansıtan fildişi levhadaki İsa tasviri (Schug-wille, 1969:60), (5.yüzyıl sonu-6.yüzyıl başı, Fotoğraf 10), Ravenna'daki St. Apollinaire Nuovo Kilisesi mozaiklerindeki İsa figürleri (6.yüzyıl, Fotoğraf 11,12) , Bawit/Mısır'da bulunan ahşap ikonadaki (Schug-wille, 1969:147) İsa tasviri (6.yüzyıl, Fotoğraf 13), Hermitage Müzesi'ndeki Gümüş Röliker (6.yüzyıl, Fotoğraf 14), Ohio Cleveland Müzesindeki Silberkelch Kalisi yüzeyindeki İsa figürü (6.yüzyıl, Fotoğraf 15) benzer biçimde haçlı halelidir.

Azizlerin, martirlerin de 6. yüzyıldan itibaren birer hale ile vurgulanmaya başladığı görülmektedir. Ravenna'daki St. Apollinaire Nuovo (Grabar, 1953: 54,55; Schug-wille, 1969:105) ve St. Apollinaire Classe kiliseleri ve Arienler ve Ortodokslarvaftizhaneleri (Schug-wille, 1969:87) ile Galla Placidia Mozolesi (Schug-wille, 1969: 89, 91) mozaik süsleme programındaki aziz ve martir figürlerine daire biçiminde hâle yapıldığı görülmektedir (Fotoğraf 16, 17).

Kiliseyi maddi bakımdan destekleyen bağışçılar için 7. yüzyıldan itibaren haleler yapılmaya başlanmıştır. Burada bağışçının önemini vurgulanmaya çalışılırken, bir yandan da onları önemli dini şahsiyetlerle eşit göstermemek amaçlanmıştır. Bu yüzden bağışçıların hâleleri kare veya dikdörtgen biçimindedir ve önemli dini şahsiyetlerin hâlelerine benzemez. Selanik H. Demetrios Basilikası'ndaki Demetrios'un her iki yanındaki bağışçılar (Grabar, 1953: 50) ve Roma Grotte Vaticane'de bulunan elinde kilise maketi tutarak tasvirlenen Papa VII. John'un (Grabar, 1953: 78) haleleri kare veya dikdörtgen formlardadır (Fotoğraf 18, 19). Bağış yapan kimseler şayet imparator veya eşi konumunda iseler o zaman daire biçimindeki hâleler tercih edilmiştir (Fotoğraf 20, 21). Kare veya dikdörtgen biçimindeki hâleli şahsiyetlerin henüz azizlik mertebesini kazanmadığı veya tasvir yapıldığı esnada hayatta olduğu anlaşılmalıdır.

İkonoklazma (726-841) yılları arasındaki dönemde figürsüz betimlemeler ağırlık kazanmıştır. Dini anlatımlarda, geometrik, bitkisel ve sembolik anlatımlar figürlerin yerini almıştır. Bu kesinti döneminde maalesef tasvirlerin büyük bir bölümü tahrip edilmiştir. Bu yıllarda sanatta farklılaşan üslup halenin gelişimini takip etmemizi zorlaştırırsa da, Bizans'ın erken devrindeki hâle uygulamaları ve tercihlerinin ikonoklazma devrini takip eden Orta Bizans Dönemi ve sonrasında da aynı çizgide devam ettiği söylenebilir.

Avrupa sanatının geneline odaklanıldığında ise halenin Bizans'a göre çok daha fazla

çeşitlilik gösterdiği ve Hz. İsa'nın yanında, imparatorlar ve önemli dini karakterlere mahsus farklı, hususi geometrik biçimlerin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Erken Hristiyan ve Bizans sanatında hâlenin takip edilebilen ve izlenebilir bir gelişim arz ettiği ve buradan hareketle eserlerin tarihlendirilmesinde yardımcı olabileceği tespit edilmiştir.

Esasen orijini çok farklı bir coğrafyadan kaynaklansa da Bizans'ta halenin kaynağı Roma geleneği ve mitolojisindeki uygulamalardır ve en önemli işlevi tasvirdeki figürün kimliğini ve önemini vurgulamaktır.

İmparatorlar için siyasi gücün yanı sıra aynı zamanda dini bir simge olarak da belirlemektedir.

Erken Hristiyan döneminde hâlesiz İsa çok yaygındır ve bu tasvirler 4. yüzyıl öncesine tarihlendirilmelidir.

Üzerindeki tasvirleri tahrip olmuş veya tanımlamayan bir süsleme kompozisyonunda şayet bir figürün haçlı bir hale taşıdığı anlaşılıyorsa, burada Hz. İsa tasvirlenmiştir. Tasvirde Hz. İsa'nın halesi haçlı ise bu eserler en erken 5. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl başına tarihlendirilebilir

Tasvirdeki karakter şayet üçgen biçiminde bir hâle taşıyorsa İsa veya Tanrı aynı kompozisyonunda betimlenmiş olmalıdır ve muhtemelen "Kutsal Üçleme" (Panaghia Triac) sahnesine aittir.

Hâle, kare veya dikdörtgen biçiminde ise başışçıları veya tasvirin yapıldığı dönemde hayatta olan şahsiyeti vurgulamaktadır. Burada da 7. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirme yapılabilir. Tasvirlerde imparatorlar başışçı olsalar da daire biçiminde hale ile vurgulanmışlardır.

Kaynakça

- Anonim (1968). Oxford Latin Dictionary. London.
- Appell J.W. (1872). Monument of Christian Art, Sculptures and Catacomb Paintings. London.
- Barnes A.S. (1913) The Early Church in the Light of the Monuments. London.
- Carr A.W.- Kazhdan A. (1991). "Nimbus". The Oxford Dictionary of Byzantium, Vol. 2, Oxford, s. 1487.
- Cutts E. L. (1893). History of Early Christian Art. London.
- Çoruhlu Y. (1995). "Türk Sanatında Hale". 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler, (23-27 Eylül 1991), Ankara, I, 577-592.
- Devellioğlu F. (1962). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât. Ankara.

- Didron M. (1851). *Christian Iconography or the History of Christian Art in the Middle Ages*. Trans: E.J. Millington, Volume I, London.
- Elmes J. (1826). *A General and Biographical Dictionary of the Fine Arts*. London.
- Ferguson G. (1989). *Signs & Symbols in Christian Art*. London.
- Grabar A. (1953). *Byzantine Painting*. Geneva.
- Hemans C.I. (1866). *A History of Ancient Christianity and Sacred Art in Italy*. Rome.
- Krücke A. (1905). *Der Hale und Vervandte Attribute in der Frühchristlichen Kunst*. Strassbourg.
- Lowrie W. (1901). *Christian Art and Archaeology*. New York.
- Mazois F. (1824). *Les Ruines de Pompei. Seconde Partie*. Paris.
- Mollet J.W. (1883). *An Illustrated Dictionary of Words Used in Art and Archaeology*. London.
- Murray P.- Murray L. (2004). “Halo”, *Oxford Dictionary of Christian Art*. New York, ss. 243–244.
- Palmer W. (1859). *An Introduction to Early Christian Symbolism*. London.
- Schug-wille C. (1969). *Art of the Byzantine World*. New York.
- Sturgis R. (1905) *A Dictionary of Architecture and Building*. Vol. I, New York.
- Sunay, S. (2009). “Nimbus Menşei Hakkında Bazı Tespitler”. *EKEV Akademi Dergisi*, S.38, Ankara, ss. 225-233.
- Weidle W. (1971). “Nimbus”. *Lexikon der Christlichen Ikonographie, Dritter Band*, Herder.

FOTOĞRAFLAR

Foto. 1: Circe ve Odysseus (Ulysseus) M.Ö. 79 öncesi (Mazois'den)

Foto. 2: Antakya Mozaiklerinden Narcissius

Foto. 3: Roma Commodilla Katakombu İsa Tasviri (Grabar'dan)

Foto. 4: Roma St. Priscilla Katakombu
“Velatio” Kubbesi, İsa İyi Çoban

Foto. 5: Roma St. Callixtus Katakombu Lucina Kriptası İsa İyi Çoban

Foto. 6: İsa ve Samarya'lı Kadın” Via Latina Katakombu

Foto. 7: Büyük Constantin Madalyonu (Hermitaj Müzesi)

Foto. 8: Castelseprio Müjde (Annunciation) 6.yy.öncesi (Grabar'dan)

Foto. 9: Castelseprio
Arındırma (Purification)
6.yy.öncesi
(Grabar'dan)

Foto. 10: İsa ve Havarilerin
Komünyonu” Fildişi Levha, (Dijon
Museum)

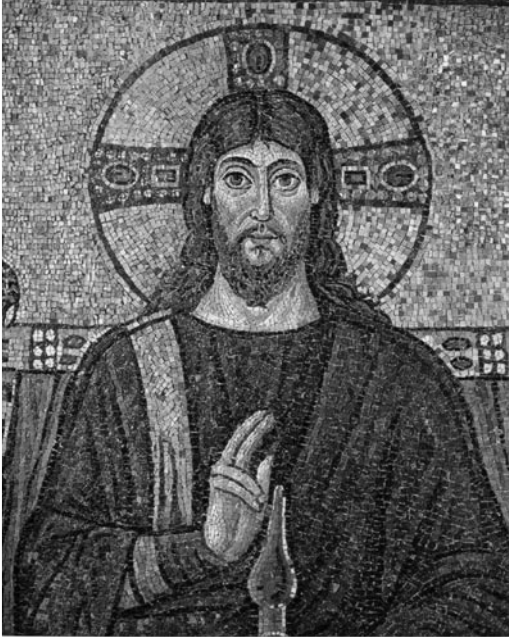

Foto. 11: Ravenna St.Apollinaire Nuovo Kilisesi Mozaiklerinden İsa Tasviri (Grabar'dan)

Foto. 12: Ravenna St.Apollinaire Nuovo Kilisesi Mozaiklerinden Son Akşam Yemeği (Grabar'dan)

Foto. 13: İkona, Ahşap, Mısır (Schug-wille'den)

Foto. 14: Gümüş Röliker (State Hermitaj Müzesi)

Foto. 15: Silberkelch, Suriye, (Ohio Cleveland Müzesi)

Foto. 16: Ravenna St. Apollinaire Nuovo Mozaiklerinden Kutsal Bakireler Tasviri (Grabar'dan)

Foto. 17: Ravenna St. Apollinaire Nuovo Mozaiklerinden Martirler Tasviri (Grabar'dan)

Foto. 18: Selanik Hagios Demetrios Basilikası, St.Demetrios ve Bağışçılar Mozaiği (Grabar'dan)

Foto. 19: Papa VII.John Mozaïği, Grotte Vaticane (Grabar'dan)

Foto. 20: İstanbul Ayasofya, Güney Galeri Mozaiklerinden İmparator John Komnenos ve Prenses Irene

Foto. 21: İstanbul Ayasofya, Güney Galeri Mozaiklerinden İmparator IX. Konstantin ve Zoe